

Έλληνες κι Εβραίοι

ΘΕΙΑ ΤΖΑΜΙΛΑ: Δε θες ν' ακούς τίποτα για μοντερνισμό και τέτοια.

ΜΠΑΡΜΠΑ-ΜΠΟΧΟΡΗΣ: «Μοντερνισμός» δε σημαίνει για... «αντισημιτισμός»;¹

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Πίσω από την ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 κρυβόταν μια φαινομενικά απλή λογική: να αναγκαστούν οι Μουσουλμάνοι να εγκατασταθούν στην Τουρκία και οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί στην Ελλάδα. Οι Εβραίοι όμως της Θεσσαλονίκης, πού έπρεπε να πάνε; Κανείς στη Μαδρίτη ή στη Λισαβόνα (ούτε και στη Θεσσαλονίκη) δεν πρότεινε να επιστρέψουν στην Ιβηρική. Την Παλαιστίνη, τη σκέφτηκε μονάχα μια μειοψηφία. Κάποιοι όντως μετανάστευσαν στη Γαλλία και στις ΕΠΑ. Για τη μεγάλη πλειονότητα, όμως, πατρίδα τους ήταν η πόλη και, αν τους ρωτούσαν, θα είχαν αυθόρμητα περιγράψει την ιθαγένειά τους –όπως το έκανε στις γαλλικές αρχές ένας μετανάστης το 1916– ως «σαλονικιώτικη».²

Ως αποτέλεσμα των κατακτήσεων της Ελλάδας στον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, ο συνολικός εβραϊκός πληθυσμός της χώρας εκτινάχθηκε από τις δέκα χιλιάδες στις πολύ πάνω από ογδόντα χιλιάδες, από τις οποίες οι εβδομήντα ζούσαν στη Θεσσαλονίκη. Οι μικροσκοπικές κοινότητες της παλιάς Ελλάδας μιλούσαν ελληνικά και ήταν έντονα αφομοιωμένες, ενώ οι Σεφαραδίτες Εβραίοι του Βορρά, που διαδραμάτιζαν εξαιρετικά βαρύνοντα ρόλο στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη, πια, της χώρας ήταν σαφώς διακριτοί από τους Έλληνες, και στη

1. Brunis, *Voices*, 119.

2. E. Morin, *Vidal et les siens* (Παρίσι, 1989), 87.

γλώσσα και στον πολιτισμό. Ο Λούσιεν Γουλφ, ένας Βρετανοεβραίος που βάλει στην κατάρτιση των συνθηκών περί μειονοτήτων της ανατολικής Ευρώπης μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ήθελε να εγγυηθεί η Ελλάδα πολλά πατροπαράδοτα δικαιώματα που είχαν απολαύσει οι Εβραίοι της πόλης των Οθωμανών. Όταν όμως συζήτησε την ιδέα αυτή με τον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο, ο τελευταίος αντιμετώπισε αυτού του είδους τις παραχωρήσεις διατήρηση όλων των ταπεινώσεων του οθωμανικού συστήματος των διομοσίων και απάντησε ότι «το να μας ζητάτε να κάνουμε ειδικές διακρίσεις και παραχωρήσουμε ειδικά προνόμια θα σήμαινε παραβίαση της ίδιας της ομοιογένειας της ισότητας, την οποία επίσης απαιτείτε από εμάς». Και είχε δίκιο: το ίδιο έκαναν και οι Οθωμανοί διπλωμάτες επί δεκαετίες πριν από αυτόν.³

Στη διάσκεψη του Παρισιού, ωστόσο, η ιδέα της νομικής εγγύησης των μειονοτικών δικαιωμάτων επικράτησε, και τα περισσότερα κράτη της ανατολικής Ευρώπης υποχρεώθηκαν να δεχτούν την αρχή αυτή. Το 1920 η κυβέρνηση της Γαλλίας ζήτησε να περάσει νομοθεσία η οποία τέθηκε σε ισχύ δύο χρόνια αργότερα και ορίστηκε η συνταγματική θέση του ελληνικού εβραϊσμού. Τα δικαιώματα και τα προνόμια του ραβινάτου καθορίστηκαν ρητά για πρώτη φορά, οι παλιές προνομιές ιδιοκτησίας για το δικαίωμα ψήφου στις κοινοτικές εκλογές καταργήθηκαν και όλοι οι ενήλικες άρρενες πάνω από 21 ετών μπορούσαν να ψηφίσουν. Οι Εβραίοι έμποροι είχαν το δικαίωμα να αργούν το Σαββάτο αντί για την εμπορική και να τηρούν τα λογιστικά τους βιβλία στα εβραϊοϊσπανικά.⁴

Από τη σκοπιά των Ελλήνων, το κλειδί για τη μετατροπή των Εβραίων σε πλήρεις πολίτες της νέας τους χώρας ήταν η γλώσσα. Πριν από το 1912 λίγοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν μπει στον κόπο να μάθουν ελληνικά. Από το 1915 όμως όλα τα εβραϊκά (και μουσουλμανικά) κοινοτικά σχολεία που επιτηρούνταν από το δημόσιο ήταν υποχρεωμένα να τα διδάσκουν. Τα Εβραϊκά σχολεία δεν ήταν υποχρεωμένα να φοιτούν στα αποκαλούμενα από τους Έλληνες κρατικούς υπαλλήλους «δικά μας σχολεία» –το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των οποίων χαρακτηριζόταν ως «μάλλον κλασικό» και «ασυμβίβαστο με τις συνθήκες και τη φύση των Εβραίων»· αντί γι' αυτό, η Αθήνα επένδυσε στα ίδια τα εβραϊκά σχολεία των Εβραίων, παρέχοντας φιλολόγους, αργότερα δε και κτίρια. Με α

3. M. Levene, *War, Jews and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1918* (Oxford, 1992), 171-173.

4. Το κείμενο στο Ph. Constantopolou και Th. Veremis, επιμ., *Documents on the History of Greek Jews* (Αθήνα, 1998), 103-110 [Θ. Βερέμης και Φ. Κωνσταντοπούλου, *Οι Έλληνες Εβραίοι: Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών* (Αθήνα, 2000)].

στον τρόπο η νεότερη γενιά έμαθε γρήγορα τα ελληνικά και, όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, πολλά Εβραϊόπουλα τα μιλούσαν τέλεια, έχοντας συμμετάσχει σε σχολικές παραστάσεις κλασικών έργων όπως η «Γκόλφουρ» ή η «Βοσκοπούλα» ή η συνεγερτική ιστορία των 300 του Λεωνίδα. Μετά από μια σχολική παράσταση το 1932, ένα εβραϊοϊσπανικό έντυπο ανέφερε με περηφάνια ότι: «Πολλοί φίλοι μας Χριστιανοί που παρακολούθησαν την παράσταση μας βεβαίωσαν πως ήταν αδύνατο να διακρίνουν ότι οι ηθοποιοί ήταν Εβραίοι. Σε τόσο όμορφα και σωστά ελληνικά απέδωσαν τους ρόλους τους. Ξεχωρίσαμε τη δεσποινίδα Εμιλία Ναχμία, που έπαιξε με φυσικότητα το ρόλο της Σύρμωσ, τη δεσποινίδα Έστερ Χαμπίμπ, κόρη του αρχιραβίνου μας, που κράτησε το ρόλο της Φρόσως, συζύγου του Πήλιου Γούση, τη δεσποινίδα Ματίλντα Αλμοσίνινο, που μας συγκίνησε αποδίδοντας την Κρινιώ...»⁵

Για την παλιότερη γενιά το πράγμα ήταν φυσικά δυσκολότερο. Σύμφωνα με τους ευθυμογράφους, ο θεός Έζρα είχε πάρει λάθος λεωφορείο γιατί δεν ήξερε να διαβάσει το όνομα του προορισμού, της δε θείας Μπενούτα τα ελληνικά ήταν τόσο χάλια, ώστε, όταν ήρθε ο ταχυδρόμος μ' ένα συστημένο γράμμα, χρειάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια της ανιψιάς της της Σουνχούλας. Ακόμα όμως και τα εβραϊοϊσπανικά άλλαζαν μαζί με τους καιρούς και άρχισαν να πλημμυρίζουν μ' ελληνικές εκφράσεις. Ένας πολύ γνωστός Εβραίος δημοσιογράφος, ο Αλμπέρτος Μόλχο, έγραφε το 1939: «Η αφομοίωσή μας μέσα στον ελληνισμό δεν παρατηρείται μόνο στις χίλιες δυο εκδηλώσεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής μας. Τη βλέπει κανείς και στη γλώσσα μας: ακόμη και όταν μιλάμε εβραϊοϊσπανικά, φαίνεται πως είμαστε Έλληνες. Τα εβραϊοϊσπανικά, που κάποτε ξεχειλίζουν από τούρκικες λέξεις... σήμερα δείχνουν σαφή σημάδια επιρροής από τα ελληνικά». Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 οι αναγνώστες μερικών εβραϊοϊσπανικών εντύπων ήθελαν πια και μια σελίδα στα ελληνικά: «Κατά τη γνώμη μου», έγραφε ένας, «η ιδέα δεν είναι κακή, γιατί, έτσι όπως πάνε τα πράγματα, κάποια στιγμή οι αναγνώστες της εβραϊοϊσπανικής θα σπανίζουν, αφού οι νεότεροι διαβάζουν περισσότερο ελληνικές εφημερίδες και στα σχολεία τα [εβραϊο-]ισπανικά δε σπουδάζονται πια».⁶

Στο γλωσσικό ζήτημα αποτυπωνόταν όλη η γκάμα των στάσεων των Εβραίων της πόλης απέναντι στην αφομοίωση γενικότερα. Τα γαλλικά παρέμεναν η

5. Α. Ναρ, «Η θεατρική δραστηριότητα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης μέσα από τα δημοσιεύματα του τύπου τους», στο δικό του «Κεϊμένη επί ακτής θαλάσσης»: *Μελέτες και άρθρα για την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης* (1997), 205.

6. Ραβίνος, *Κόσμος*, 120-121.

γλώσσα της σπουδαγμένης ελίτ, ιδίως όσων ήταν αρκετά εύποροι ώστε να στέλνουν τα παιδιά τους στα ξένα σχολεία. Οι ντόπιοι κομμουνιστές ήταν υπέρ της συνέχισης της χρήσης της εβραιοϊσπανικής, που ήταν η καθημερινή γλώσσα των εργατών. Αλλά μια μη εργατική μειοψηφία τόνιζε ότι ήταν αναγκαίο να μιλάνε άψογα τα ελληνικά, ώστε να «δώσωσιν εις την Ελλάδα καλούς Έλληνας πολίτας, οι οποίοι δεν θα ώσι ταυτοχρόνως ολιγώτερον καλοί Ισραηλίται». Κατά την άποψη της Alliance Israélite Universelle, η θρησκεία ήταν ζήτημα της προσωπικής συνείδησης, τα εβραιοϊσπανικά μια καθυστερημένη διάλεκτος που φρενάρει την πνευματική πρόοδο, και η πολιτιστική αφομοίωση μια αναγκαιότητα:

«Αν μιλώ για αφομοίωση», έγραφε ένας, «δεν το κάνω από πατριωτισμό ελληνικό αλλά προς χάρη του εβραϊκού συμφέροντος. Μου φαίνεται ότι για να μπορέσουν οι Ισραηλίτες να ζήσουν εδώ, πρέπει να αφομοιωθούν προς το περιβάλλον μέσα στο οποίο βρίσκονται. Όσο λιγότεροι φραγμοί θα υπάρχουν μεταξύ Ελλήνων και Ισραηλιτών, τόσο θα διευκολυνθεί η ύπαρξή μας εδώ. Σκοπός μας δεν είναι να επιδεικνύουμε πατριωτισμό αλλά να επιζητήσουμε μέσα για την εξασφάλιση της ύπαρξης του ισραηλιτικού στοιχείου. Αν η αφομοίωση δεν αποτελεί το κατάλληλο μέσο, ας υποδείξουν άλλο».

Αντίθετοι σ' αυτή την άποψη ήταν κυρίως οι σιωνιστές. Αυτοί κατηγορούσαν την Alliance ότι πρόδιδε τον ιουδαϊσμό και απαιτούσαν εξέχουσα θέση για την εβραϊκή γλώσσα στο σχολικό πρόγραμμα. Ο σιωνισμός, σχετικά ασήμαντος πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, έγινε πολύ πιο δημοφιλής τη δεκαετία του 1920. Η Δήλωση Μπάλφουρ του 1917 είχε χαιρετιστεί μ' ενθουσιασμό στην πόλη και η επίσκεψη του Βλαντιμίρ Γιαμποτίνσκι το 1926 –σε αντίθεση με την προηγούμενή του, την προπολεμική– προκάλεσε πανηγυρικές εκδηλώσεις έξω απ' το ξενοδοχείο του.⁷ Ενώ όμως πολλοί συντάσσονταν με τους σιωνιστές ως προς την επιθυμία τους για κατάφαση μιας εβραϊκής εθνικής ταυτότητας, ένιωθαν από την άλλη ότι δεν είχε νόημα να χάνουν «ώρας και ώρας προς εκμάθησιν γλωσσών ως η εβραϊκή, η οποία εις ουδέν χρησιμεύει ενταύθα». Όπως παρατηρούσε ένας Έλληνας αναλυτής αυτών των γλωσσικών συγκρούσεων:

«Και τώρα οπότε δεν περιωρίσθησαν αι ώραι της διδασκαλίας της εβραϊκής γλώσσας... η εβραϊκή ούτε εκμανθάνεται πράγματι ούτε ανάγκη χρησιμοποίησεώς της παρίσταται εις τον βίον των Ισραηλιτών».⁸

Η αλήθεια ήταν ότι πίσω απ' αυτές τις διαμάχες γύρω απ' τη γλώσσα κρύβονταν

7. Θ. Βερέμης και Φ. Κωνσταντοπούλου, επιμ., *Οι Έλληνες Εβραίοι*, 140.

8. Θ. Βερέμης και Φ. Κωνσταντοπούλου, επιμ., *Οι Έλληνες Εβραίοι*, 139.

νέες στάσεις απέναντι στην πολιτική. Οι ελληνικές αρχές, με το να καταργήσουν την παλιά προϋπόθεση ιδιοκτησίας για τις κοινοτικές εκλογές, είχαν άθελά τους υπονομεύσει την παλιά οθωμανική τάξη των Εβραίων προκρίτων και μειώσει τη δύναμη του φιλαφομοιωτικού τους μηνύματος. Οι κομμουνιστές και οι σιωνιστές επωφελήθηκαν απ' αυτό και μπόρεσαν να κερδίσουν πολλές από τις ψήφους των χιλιάδων φτωχών, μαζί και όσων είχαν υποφέρει περισσότερο από την πυρκαγιά και τα επακόλουθά της. Επιπρόσθετα, για μεγάλο διάστημα στο Μεσοπόλεμο η θέση του αρχιραβίνου ήταν κενή, και αυτό σήμαινε πως δεν υπήρχε κανένας να παίξει τον ενοποιητικό ρόλο που είχαν διαδραματίσει μισό αιώνα νωρίτερα ο Σαούλ Μοδιάνο ή ο Ασέρ Κόβο.

Οι πρώτες κοινοτικές εκλογές του 1926 στάθηκαν μια μονομαχία ανάμεσα στους κομμουνιστές και σε όλους τους άλλους –σιωνιστές και αφομοιωτικούς μαζί–, οι οποίοι συνασπίστηκαν σε μια Εβραϊκή Ένωση, όπως ονομάστηκε, για να σταματήσουν την Αριστερά. Η Ένωση εξέλεξε 58 υποψηφίους, και οι κομμουνιστές 12. Οι αντίπαλοι όμως των κομμουνιστών είχαν βαθιές ιδεολογικές διαφορές μεταξύ τους, κυρίως σχετικά με το βαθμό στον οποίο έπρεπε να ενδώσουν στις απαιτήσεις των Ελλήνων για αφομοίωση. Το 1930, και ενώ η κομμουνιστική ψήφος παρέμενε σταθερή, οι σιωνιστές διασπάστηκαν σε διάφορες παρατάξεις. Εκείνη τη στιγμή ο σιωνισμός, μολονότι εσωτερικά διαιρεμένος, αποτελούσε αναμφίβολα την πρώτη πολιτική δύναμη μέσα στην κοινότητα. Τέσσερα χρόνια αργότερα όμως, στις τελευταίες κοινοτικές εκλογές της μεσοπολεμικής περιόδου, τόσο οι κομμουνιστές όσο και οι αφομοιωτικοί κρατήθηκαν στα επίπεδά τους, ενώ το φιλο-Γιαμποτινσικό ριζοσπαστικό σιωνιστικό ψηφοδέλτιο κατέρρευσε. Η αλήθεια ήταν ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν τόσο βαθιά διαιρεμένοι ιδεολογικά ώστε ήταν ουσιαστικά ανίκανοι να αναλάβουν ενιαία δράση. Η ενδοκοινοτική δημοκρατία και η κατάρρευση της ισχύος της παλιάς οθωμανοεβραϊκής αστικής ελίτ έκαναν τη διοίκηση των υποθέσεων της κοινότητας δυσκολότερη παρά ευκολότερη. Πολλοί ψηφοφόροι προφανώς ένιωθαν αποξενωμένοι από τα πολιτικά ζητήματα και το 1930 το ποσοστό της αποχής μπορεί να έφτασε και το πενήντα τοις εκατό. Η κατηγορία όμως ότι οι Εβραίοι της πόλης ήταν ένα φυτώριο σοσιαλισμού ήταν άστοχη: η άκρα αριστερά στάθηκε πάντα υπόθεση μιας μειοψηφίας, αν και μεγαλύτερης –συνήθως δεκαπέντε με είκοσι τοις εκατό– από την αντίστοιχη μη εβραϊκή. Η κύρια τάση ήταν ότι η κοινότητα πρώτα εγκολλώθηκε και έπειτα έχασε την πίστη της στο σιωνισμό.⁹

Η ιδέα της ίδρυσης εθνικής εστίας των Εβραίων στην Παλαιστίνη άρχισε να

9. Ph. Constantopolou και Th. Veremis, επιμ., *Documents*, 174.

έχει απήχηση στην πόλη μονάχα από την αρχή του εικοστού αιώνα και μετά. Όταν το 1907 έφτασε από την Ιερουσαλήμ ο αρχιραβίνος Γιάκομπ Μείρ, το κίνημα απέκτησε ένα δίκτυο από λέσχες, σχολεία κι εφημερίδες. Η πυρκαγιά του 1917, καταστρέφοντας τις παλιές συνοικιακές συναγωγές γύρω από τις οποίες είχαν συγκροτηθεί ως τότε τα τοπικά δίκτυα εξουσίας και αυθεντίας, συνέβαλε και αυτή στην ενίσχυση του νέου είδους εθνοτικού (και όχι αυστηρά θρησκευτικού) ορισμού της κοινότητας, τον οποίο πρέσβευαν οι σιωνιστές.¹⁰

Παρότι όμως οι Εβραίοι άρχισαν να μεταναστεύουν από το 1910, πήγαιναν κυρίως στη Γαλλία και στην Ιταλία, ή διέσχιζαν τον Ατλαντικό. Ακριβείς αριθμοί δεν υπάρχουν, αλλά πάντως το 1930 ήταν εγκατεστημένοι πια στο Παρίσι χιλιάδες Θεσσαλονικιοί Εβραίοι, ενώ μικρότερες κοινότητες υπήρχαν παντού από τη Νέα Υόρκη ως τη Νάπολη. Μερικοί λιμενεργάτες, χαμάληδες και ψαράδες τράβηξαν πράγματι το δρόμο της Χάιφας και του Τελ Αβίβ, και υπήρξε ένα κύμα αποχωρήσεων μετά τις αντισημιτικές ταραχές στη Θεσσαλονίκη, το 1931. Αλλά οι αριθμοί θα πρέπει να ήταν σχετικά μικροί. 20-25.000 Εβραίοι αποδημούν από τη Θεσσαλονίκη πριν από τον πόλεμο, αλλά μόλις το ένα τέταρτο περίπου από αυτούς, το πολύ, θα πρέπει να κατέληξε στην Παλαιστίνη της Βρετανικής Εντολής.¹¹

Αρκετά πριν από την αραβική εξέγερση του 1936 είχε αναπτυχθεί το αίσθημα ότι ο σιωνισμός δεν ήταν η απάντηση στα προβλήματα του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης. Η οικονομική επιβράδυνση ήταν στην Παλαιστίνη εξίσου έντονη όσο και στην Ελλάδα και οι Βρετανοί εξέδιδαν μόλις διακόσιες άδειες εισόδου το χρόνο. Επιπλέον, οι ίδιες οι ελληνικές αρχές δεν ήθελαν να φύγουν οι Εβραίοι. Η μετανάστευση «δεν θα ήταν προς το συμφέρον μας», σημείωνε ένας κρατικός λειτουργός, γιατί οι πρώτοι που συνήθως έφευγαν ήταν οι πλούσιοι και οι επιχειρηματικά δραστήριοι, επιδεινώνοντας έτσι την ανεργία.¹² Στα τέλη

10. S. Raphael, «The longing for Zion in Judeo-Spanish [Ladino] poetry», M. Rozem, επιμ., *The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945* (Τελ Αβίβ, 2002), 217.

11. Για μια καλή πραγμάτευση του θέματος, βλ. M. Vassilikou, «Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-War Years: Party Ideologies & Party Competition», διδ. διατριβή, UCL (Οκτ. 1999) 158-159· για τις 20.000 στο Παρίσι, βλ. I. Σκούρτης, «Μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία», *Μακεδονικά*, 243· άλλα αριθμητικά στοιχεία στο N. Abravanel, «Paris et le séphardisme ou l'affirmation sépharadiste à Paris dans les années trente», W. Busse, επιμ., *Sephardica: Hommage à Haim Vidal Sephiha* (Φρανκφούρτη, 1996), 497-523· βλ. επίσης Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Δραγούμη: 38:2 [Γενική Διεύθυνσις Μακεδονίας: Εβραίοι/Θεσσαλονίκη (1932-35)].

12. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Δραγούμη: 38:2, υπόμνημα του Γραφείου Τύπου, 13 Δεκ. 1932.

του 1933 οι ελληνικές πηγές ανέφεραν ότι ο αριθμός εκείνων που ήθελαν έστω και να επισκεφθούν την Παλαιστίνη είχε μειωθεί. Τα απογοητευτικά αποτελέσματα των Ρεβιζιονιστών* στις κοινοτικές εκλογές του 1934 ήταν ένα σημάδι αυτής της αλλαγής διάθεσης.¹³

Αλλά και εντός της κοινότητας οι κριτικές εναντίον των σιωνιστών δεν είχαν λείψει. Στην αριστερά, οι Εβραίοι κομμουνιστές ξεχώριζαν για την αγριότητα των επιθέσεών τους, ίσως επειδή τους ανταγωνίζονταν για τις ίδιες ψήφους. Αποκαλούσαν τους σιωνιστές που χειρίζονταν τις υποθέσεις της κοινότητας «βρομερή γκαγκστερική συμμορία», χαρακτήριζαν άλλους ως «Εβραίους φασίστες» και καυτηρίαζαν την «εγκληματική πολιτική» όσων είχαν ασυλλόγιστα ενθαρρύνει τις μάζες να ονειρεύονται τη μετανάστευση. Ένα εβδομαδιαίο μαρξιστικό έντυπο σε εβραιοϊσπανική γλώσσα, *Η Ράβδος*, αυτοοριζόταν ως εξής στο επάνω μέρος της πρώτης σελίδας του: «εξτρεμιστικών κομμουνιστικών τάσεων, καθαρών και ξάστερων, χωρίς έλεος ή προσωπικά χατίρια προς τ' αριστερά ή προς τα δεξιά, ενάντια στην ιουδαϊκή θρησκεία και την αστική τάξη, ενάντια στο σιωνισμό και στον εβραϊκό εποικισμό της Παλαιστίνης».¹⁴

Όχι όμως λιγότερο παθιασμένη κριτική ασκούσαν και από τους λεγόμενους μετριοπαθείς, όπως ο ιστορικός, συγγραφέας και παιδαγωγός Ιωσήφ Νεχαμά. Τη δεκαετία του 1920 ο Νεχαμά είχε πια πειστεί ότι το πένθος για τις «παλιές καλές μέρες» της τουρκοκρατίας ήταν απλώς χάσιμο χρόνου. Έπρεπε τώρα να συνεργαστούν θετικά με τις ελληνικές αρχές, και ο σιωνισμός αποτελούσε περίσπαση, αν όχι κάτι χειρότερο. Ορισμένοι «αφομοιωτικοί» επεξεργάστηκαν μια θεωρία περί ελληνοϊουδαϊσμού και ισχυρίστηκαν ότι ο πατριωτισμός και η διατήρηση της εθνοτικής ταυτότητας κάποιου δεν ήταν πράγματα ασυμβίβαστα. Τόνισαν τα κοινά αστικά τους διαπιστευτήρια στον αγώνα εναντίον του κομμουνισμού και το Δεκέμβρη του 1928 ίδρυσαν την Ένωση για την Αφομοίωση των Εβραίων, που είχε για στόχο της το «να δημιουργήσει και να αναπτύξει μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αισθήματα εντελώς ταυτόσημα μ' εκείνα των συμπολιτών τους, ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις, χωρίς ωστόσο ν' αποστασιοποιείται από την ιουδαϊκή πίστη, την εβραϊκή παράδοση και το πνεύμα της εβραϊκής αλληλεγγύης».¹⁵

* Δηλ. των οπαδών του Γιαμποτίνσκι. (Σ.τ.Μ.).

13. Ph. Constantopoulou και Th. Veremis, επιμ., *Documents*, 222-223· 231.

14. Vassilikou, 277-285· Bunis, *Voices from Jewish Salonika*, 271.

15. P. Dumont, «La correspondance de Joseph Nehama avec l'Alliance Israélite Universelle», στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο* (1995), 131-146· Vassilikou, 200-205.

Σιωνιστές όμως και αντισιωνιστές αντιμετώπιζαν και οι δύο το ίδιο πρόβλημα. Η εβραϊκή κοινότητα δεν υπήρχε εν κενώ· ζούσε μέσα σ' ένα κράτος διαμορφωνόταν από τα σκαμπανεβάσματα της μαζικής πολιτικής. Η πολιτική επιτυχία ή αποτυχία δεν εξαρτιόταν μόνο από τους ίδιους αλλά εξίσου, αν όχι περισσότερο, από τη στάση και τις πολιτικές των ελληνικών αρχών. Στην ελληνική πολιτική ζωή οι εβραϊκές υποθέσεις αποτελούσαν περιθωριακό ζήτημα. Αντίστροφα, τα μεγάλα θέματα της επικαιρότητας – μοναρχία-αβασλευτική-δημοκρατία, πρόσφυγες-αυτόχθονες, βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί – άφηναν σφραγίδα τους πάνω σε όλους τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, μαζί και στους Εβραίους.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

Η πυρκαγιά του 1917 και το ρυμοτομικό σχέδιο που την ακολούθησε άφησαν την εβραϊκή κοινότητα κατακερματισμένη, πιο φτωχή, περιθωριοποιημένη και πικραμένη για την εις βάρος της, όπως την αντιλαμβανόταν, διακριτική στάση του ελληνικού κράτους. Τα αισθήματα αυτά μετριάστηκαν κάπως τρία χρόνια αργότερα, χάρη στις σχετικά ευνοϊκές ρυθμίσεις του νόμου για τη ζωή της εβραϊκής κοινότητας σχετικά με την εκπαίδευση, τη γλώσσα και την αυτοδιοίκησης της. Με τον ερχομό όμως των προσφύγων επανέκαμψε μια ψυχρότερη στάση στις ελληνοεβραϊκές σχέσεις. Ο νόμος του 1920 είχε επιτρέψει ρητά στους εμπόρους να κλείνουν τα μαγαζιά τους το Σαββάτο αντί για την Κυριακή, αλλά να τηρούν το εβραϊκό Σάββατο. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή όμως το ζήτημα ξανατέθηκε επί τάπητος· ο πρωθυπουργός Παπαναστασίου κάλεσε τους νεαρούς Εβραίους να χειραφετηθούν από τις παλιές «στενές θρησκευτικές αντιλήψεις» και οι εκπρόσωποι των προσφύγων ζήτησαν η Κυριακή να είναι υποχρεωτική αργία. Ορισμένες συντεχνίες που είχαν μέλη και Έλληνες και Εβραίους πρότειναν σαν συμβιβασμό την «αγγλική εβδομάδα εργασίας». Πάλι ήταν σκληρή και δημόσια, αλλά τελικά ο νόμος για την κυριακάτικη αργία πέρασε. Οι εισηγητές του επικαλέστηκαν την αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου για να δικαιολογήσουν την ύπαρξη της ίδιας ημέρας ανάπαυσης για όλους, αλλά, όπως επισήμαναν οι παρατηρητές της εποχής, ο μόνος βásiμος λόγος για ν' απεμποληθεί η συμφωνία του 1920 ήταν να δοθεί στους νεοφερμένους στη Θεσσαλονίκη πρόσφυγες ένα οικονομικό πλεονέκτημα απέναντι στα

* Δηλ. το πενθήμερο. (Σ.τ.Μ.).

Εβραίους ανταγωνιστές τους. Ετούτοι, αν ήταν θρήσκοι, θα αναγκάζονταν να κλείνουν δύο μέρες την εβδομάδα, ενώ οι άλλοι μία. Μα οι πρόσφυγες αποτελούσαν τώρα μεγαλύτερη δύναμη μέσα στην πόλη απ' ό,τι οι Εβραίοι, και κρατούσαν το μέλλον της στα χέρια τους.¹⁶

Ενώ η κυβέρνηση μπορούσε να δικαιολογήσει, στα λόγια τουλάχιστον, την απαγόρευση του εμπορίου τις Κυριακές λέγοντας πως ήθελε ν' αντιμετωπίσει ισότιμα Εβραίους και Χριστιανούς, δεν μπορούσε να μεταχειριστεί ανάλογο επιχείρημα για να υπερασπιστεί την απόφασή της να βάλει τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης να ψηφίζουν σε ξεχωριστό εκλογικό σύλλογο. Αυτό συνιστούσε εσκεμμένη πολιτική γκετοποίηση. Σε όλες τις εκλογές πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή οι Εβραίοι είχαν ψηφίσει πλάι-πλάι με τους Χριστιανούς, για τους ίδιους υποψηφίους. Το 1920 όμως οι Φιλελεύθεροι ξεδιάλεξαν ειδικά εκλογικά τμήματα μέσα στην πόλη για τους Εβραίους ψηφοφόρους και, τρία χρόνια αργότερα, στις εκλογές για τη συντακτική εθνοσυνέλευση, συστήθηκε ξεχωριστός εκλογικός σύλλογος. Οι υποστηρικτές της ρύθμισης υποστήριζαν ότι αυτό ήταν αναγκαίο ώστε να μην επηρεάζουν οι Εβραίοι δυσανάλογα τις τύχες της Ελλάδας. Τους καταμαρτυρούσαν έλλειψη πατριωτισμού και ότι είχαν συμβάλει στις συμφορές της χώρας, ψηφίζοντας εναντίον του Βενιζέλου στην ήττα-σοκ του 1920, κάτι που για τους αφοσιωμένους οπαδούς του ισοδυναμούσε με προδοσία: «Εξαιτίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης», έγραφε ένας τους, «χάσαμε την Ανατολική Θράκη και συνέβη η Μικρασιατική Καταστροφή, που ήταν τρομερή για το έθνος μας».¹⁷ Η αλήθεια είναι ότι ο εκλογικός σύλλογος είχε νόημα μονάχα από τη σκοπιά των συμφερόντων του Κόμματος των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου «για λόγους κομματικής και εκλογικής σκοπιμότητας», όπως παραδέχτηκε ο ίδιος αργότερα.¹⁸

Στις κρίσιμες εκλογές του 1928, που σηματοδότησαν τη θριαμβευτική επάνοδο του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή και εγκαινίασαν μια τετράχρονη διακυβέρνηση από τους Φιλελευθέρους, το σύστημα εφαρμόστηκε πλήρως για

16. B. Pierron, «Histoire des relations entre les grecs et les juifs de 1821 à 1945», Thèse de doctorat, INALCO, Παρίσι, Οκτ. 1993, 598 [ελλ. συντομ. έκδ.: Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945* (Αθήνα, 2004)]· Κ. Φουντανόπουλος, «Η γλώσσα του συνδικαλισμού: τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914-1936)», *Τα Ιστορικά*, 18-19 (Ιούν.-Δεκ. 1993), 205-227.

17. Παρατίθεται στο G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Καλιφόρνια, 1983), 238-239.

18. Ο Βενιζέλος παρατίθεται στο Pierron, 569 (γαλλ. έκδ.).

πρώτη φορά. Ο Βενιζέλος υποστήριξε με ψεύτικη αφέλεια ότι ήταν «πρόσφρονά έστω» αναγκαίο, ώστε να διαφυλαχθούν «οι παραδόσεις και τα ειδικά φέροντα» αυτής της «εθνοτικής ομάδας». Οι Εβραίοι ψηφοφόροι τον εμπιστεύθηκαν λόγω αμφιβολιών και επανεξέλεξαν δύο βουλευτές, οι οποίοι δήλωσαν ότι θα υποστήριζαν λόγω αμφιβολιών και επανεξέλεξαν δύο βουλευτές, οι οποίοι δήλωσαν ότι θα υποστήριζαν λόγω αμφότεροι την προθυμία τους ν' ακολουθήσουν τη Φιλελεύθερη γραμμή. Επί τις εκλογές όμως, ο Βενιζέλος είπε πως, έως ότου οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης νιώσουν πως είναι Έλληνες πολίτες, το σύστημα θα διατηρούνταν από τον ίδιο τον Βενιζέλο, «ώστε να προστατεύσει τον εαυτό του από μια πιθανή κατάχρηση της εξουσίας του». Μέσα σε αυτές τις συνθήκες ιδρύθηκε και η φιλική προς τους Φιλελευθέρους Ένωση για την Αφομοίωση των Εβραίων.¹⁹

Όταν ωστόσο ο Βενιζέλος έχασε την εξουσία το 1932 υπό το βάρος της οικονομικής ύφεσης, η νέα αντιβενιζελική κυβέρνηση χαρακτήρισε τον χωρισμό του εβραϊκού εκλογικού σύλλογο αντισυνταγματικό και τον κατάργησε.²⁰ Οι σχέσεις μεταξύ Βενιζέλου και εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης έφτασαν τότε στο κατώτατο ιστορικά σημείο τους. Όταν πολλοί Εβραίοι ψήφισαν και πάλι εναντίον των Φιλελευθέρων, ο ίδιος ο Βενιζέλος ερμήνευσε την ενέργεια αυτή ως «εχθροπραξία εναντίον της μισής Ελλάδας». «Ωστε θέλετε πόλεμο, Ισραηλίτες; Θα έχετε!» δήλωσε μια βενιζελική εφημερίδα το 1933. Ο Βενιζέλος υιοθετούσε δημόσια τα εθνικιστικά ανυποχώρητες θέσεις που από καιρό τον προέτρεπαν να λάβει οι υποστηρικτές του στην πόλη. Το 1934 είπε σ' ένα δημοσιογράφο της *Jewish Post* «οι Έλληνες δε θέλουν να επηρεάζουν οι Εβραίοι την ελληνική πολιτική... Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ακολουθούν εθνική εβραϊκή πολιτική. Δεν είναι Έλληνες και δε νιώθουν Έλληνες. Επομένως δεν πρέπει ν' ανακατεύονται στις ελληνικές υποθέσεις». Και συνέχισε λέγοντας: «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν είναι Έλληνες πατριώτες αλλά Εβραίοι πατριώτες. Αισθάνονται πιο κοντά στους Τούρκους απ' ό,τι σ' εμάς... Δε θα επιτρέψω στους Εβραίους να επηρεάζουν την ελληνική πολιτική». Οποία απόσταση από τον συμφιλιωτικό πολιτισμό μιας εικοσαετίας νωρίτερα, και άλλο ένα σημάδι ότι ο μεγάλος πολιτικός έχασε την επαφή με τη χώρα του. Το 1912 είχε συνδυάσει τον ένθερμο εθνικισμό με την πίστη στη δύναμη του ελληνισμού να ενσωματώνει και ν' αφομοιώνει τις μειονότητες του. Τώρα η εμπιστοσύνη αυτή είχε στερέψει, και πρόβαλλε ένας πικραμένος, απωθητικός τόνος.²¹

19. Pierron, 558-560 (γαλλ. έκδ.).

20. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, 260.

21. Pierron, 558-560 (γαλλ. έκδ.).

Ο ΕΜΠΡΗΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΜΠΕΛ

Τα πρωτοσέλιδα τα έφτιαχναν οι δηλώσεις των πολιτικών εθνικής εμβέλειας, αλλά στο θέμα αυτό τη Φιλελεύθερη μηχανή την οδηγούσαν οι τοπικοί παράγοντες. Οι βενιζελικοί της Θεσσαλονίκης μιλούσαν πολύ πιο έξω απ' τα δόντια από τους ηγέτες τους στην Αθήνα. Δε μέτραγε το ίδιο γι' αυτούς η ανάγκη να παίρνουν υπόψη τους τη διεθνή κοινή γνώμη και μιλούσαν σαν άμεσοι εκπρόσωποι ομάδων συμφερόντων της πόλης, οι οποίες έβλεπαν τους Εβραίους ως ανταγωνιστές ή ως απειλή. Η παθιασμένη έχθρα εναντίον των κομμουνιστών, των Βουλγάρων και των Εβραίων, σε συνδυασμό μ' ένα αίσθημα ανταγωνιστικότητας από τη μεριά των προσφύγων, ώθησε ορισμένους εθνικιστές προς μια όλο και πιο κακοποιού κατεύθυνση.

Ένα από τα κύρια όπλα τους ήταν ο τοπικός Τύπος. Οι Έλληνες δημοσιογράφοι είχαν αντιληφθεί την απεργία των καπνεργατών του 1914 ως οινόν των κινδύνων που εγκυμονούσε το να αφεθούν οι «ξένες φυλές», οι οποίες δεν ένιωθαν αφοσίωση προς τη γαλανόλευκη, να ευδοκιμήσουν στην πόλη. Τις μέρες εκείνες ο ίδιος ο Βενιζέλος, μολονότι εξόρισε δύο εξέχοντες Εβραίους συνδικαλιστές ηγέτες, είχε καταδικάσει τον αντισημιτισμό του τοπικού Τύπου. Με τον ερχομό όμως των προσφύγων, ορισμένες εφημερίδες ξαναέβαλαν στο στόχαστρο τους Εβραίους. Η *Μακεδονία* ιδίως, κορυφαίο βενιζελικό φύλλο μεγάλου μεγέθους, ήταν υπέρ του χωριστού εκλογικού συλλόγου και επέκρινε την υποτιθέμενη απροθυμία της κοινότητας ν' αφομοιωθεί. Στην πραγματικότητα η εφημερίδα έκανε ό,τι μπορούσε για να εξάψει τα πάθη και έπαιξε εξέχοντα ρόλο στο μοναδικό ξέσπασμα αντιεβραϊκής βίας που γνώρισε η πόλη [και η χώρα] πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: τον εμπρησμό του Κάμπελ.²²

Μετά τις εκλογές του 1928 οι σχέσεις κόμματος Φιλελευθέρων και εβραϊκής κοινότητας έδειχναν αρκετά εγκάρδιες. Μάλιστα το Δεκέμβρη του 1930 αναδείχτηκε δήμαρχος της πόλης ένας Φιλελεύθερος, με ισχυρή εβραϊκή υποστήριξη. Παρ' όλα αυτά, τούτη είναι η περίοδος κατά την οποία δημοσιεύτηκε μια μετάφραση των *Πρωτοκόλλων των Σοφών της Σιών* σε τοπικές ελληνόφωνες εφημερίδες, ενώ παράλληλα η *Μακεδονία* έδινε δημοσιότητα σε «σκάνδαλα», τα οποία, όπως έλεγε, αποκάλυπταν «το αιώνιο μίσος των Εβραίων εναντίον του Ελληνισμού». Κατ' αυτήν, οι Εβραίοι της πόλης ήταν μια συμπαγής και εξαιρετικά οργανωμένη ομάδα, που συνωμοτούσε για ν' αποκτήσει τον έλεγχο του δή-

22. Αβδελά, «Θεσσαλονίκη: ο σοσιαλισμός των "άλλων"», 199-200.

μου και των άλλων κρατικών οργάνων και επιδίωκε να υπονομεύσει την Ελλάδα. Μετά από μίαν έριδα σχετική με τη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στο τοπικό σχολείο της *Mission Laïque*, η εφημερίδα απηύθυνε προς τις μειονότητες της χώρας την εξής προειδοποίηση: «Ή θ' αποκτήσουν ελληνική συνείδηση θα συνταυτίσουν τα συμφέροντα και τας προσδοκίας των με τας ιδιάς μας, ή αναζητήσουν αλλαχού στέγην, διότι η Θεσσαλονίκη αδυνατεί να διατηρήσει στους κόλπους της κατ' όνομα Έλληνας, πράγματι δε εχθρούς χειριστούς». Αμετροεπής αυτή γλώσσα, χρησιμοποιούμενη επί μήνες ολόκληρους, άφηγε στο στόμα κάτι περισσότερο από μίαν απλή επίγευση βίας, και σύντομα οδήγησε στα χειρότερα.²³

Τον Ιούνιο του 1931 το τοπικό παράρτημα του σιωνιστικού γυμναστικού συλλόγου Μακαμπί έχτισε ένα νέο γυμναστήριο· στα εγκαίνια παρευρέθηκαν επί πρόσωποι των άλλων αθλητικών και προσκοπικών συλλόγων της πόλης, εβραϊκών και ελληνικών. Αμέσως μετά, όμως, η Μακεδονία δημοσίευσε μια εκρηκτική, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, αποκάλυψη: ισχυρίστηκε πως οι παράγοντες του Μακαμπί Θεσσαλονίκης είχαν συμμετάσχει σ' ένα συνέδριο Βουλγάρων κομιτατζήδων στη Σόφια, όπου είχαν καταγγείλει την ελληνοκρατία στη Μακεδονία και είχαν ζητήσει αυτονομία. Η κατηγορία ήταν αέρας κοπανιστός επικίνδυνος όμως, γιατί συνέδεε Εβραίους και Βουλγάρους με τρόπο μελετημένο ώστε να προκαλέσει ανάφλεξη των Ελλήνων εθνικιστών. Ένα συνοθύλευμα από μισές αλήθειες και ολόκληρα ψέματα φάνηκε αρκετό στη Μακεδονία ώστε ν' ανάψει τα αίματα και να κατηγορήσει την εβραϊκή κοινότητα στο σύνολό της για έλλειψη πατριωτισμού, κοσμοπολιτισμό και, εντέλει, προδοσία.

Η Μακεδονία βέβαια ήταν απλώς μια εφημερίδα, και από μόνη της μικρή μόνο επίδραση μπορούσε να ασκήσει. Ακόμα και μέσα στην πόλη, όπου διαδραμάτιζε ισχυρό ρόλο, ήταν γνωστή για τις ακραίες θέσεις της πάνω στο ζήτημα, και οι άλλες εφημερίδες, βενιζελικές και αντιβενιζελικές, την επέκριναν γι' αυτό. Για πρώτη όμως φορά εμφανίζονταν στην ελληνική πολιτική σκηνή εθνικιστικές ομάδες που συνδύαζαν τον αντικομμουνισμό με τον αντισημιτισμό. Μια οργάνωση αξιωματικών του στρατού με έδρα τη βόρεια Ελλάδα κυκλοφόρησε προκηρύξεις που κατηγορούσαν τους Εβραίους ως υπεύθυνους όχι μόνο για τη Μικρασιατική Καταστροφή αλλά και για τα εγκλήματα των μπολσεβίκων. Το 1923 ιδρύθηκε στην πόλη ο Σύλλογος των Εθνικιστών Φοιτητών, στον οποίο προσχώρησαν αργότερα ομάδες όπως η δεξιά Παμφοιτητική Ένωση και η

23. Pierron, 668 επ. (γαλλ. έκδ.)· Θ. Βερέμης και Φ. Κωνσταντοπούλου, επιμ., *Οι Έλληνες Εβραίοι*, 155.

Εθνική Ένωση Φοιτητών. Μια άλλη εθνικιστική φοιτητική οργάνωση του πανεπιστημίου επιστόυσε την προσοχή στους Έλληνες να μην ξεγελιούνται από τις δηλώσεις αφοσίωσης και πατριωτισμού των Εβραίων. Μιμούμενη την τακτική της προηγούμενης γενιάς, καλούσε σ' «ένα άγριο μποϊκοτάζ»:

Οι Εβραίοι είναι αυτοί που εκδίδουν τρεις γαλλόφωνες εφημερίδες και μία ελληνόφωνη· αυτοί που τα τρία τους τέταρτα είναι ξένοι υπήκοοι που πλουτίζουν στην Ελλάδα· αυτοί που η εφημερίδα τους η *Αβάντι* [Εμπρός] καλεί τους έντιμους Έλληνες στρατιώτες να στρέψουν τα όπλα τους εναντίον των αξιωματικών τους... αυτοί που δουλεύουν όσο πιο σκληρά μπορούν για να μετατρέψουν τη Θεσσαλονίκη σε ελεύθερη πόλη υπό εβραϊκή διεύθυνση· αυτοί, τέλος, που χλευάζουν οτιδήποτε ελληνικό και που, αυτοαποκαλούμενοι Μακαμπήδες, συμμετέχουν σε συνέδρια των κομιτατζήδων και τάσσονται υπέρ της αυτονομίας της Μακεδονίας.²⁴

Τον Ιούνιο του 1931 η καμπάνια της Μακεδονίας εντάθηκε και ξέσπασαν εθνικικές βιαιότητες. Ο όχλος λεηλάτησε τα γραφεία της Μακαμπί· τα εβραϊκά σπίτια και οι συναγωγές πετροβολήθηκαν και αναφέρθηκαν περιπτώσεις απόπειρας εμπρησμού. Οι Εβραίοι μαγαζάτορες έκλεισαν τα μαγαζιά τους σε ένδειξη διαμαρτυρίας, οι Εβραίοι σπουδαστές προσπάθησαν να εμποδίσουν το μοίρασμα εμπρηστικών προκηρύξεων, ενώ στη Βουλή κυβέρνηση και αντιπολίτευση κατάγγειλαν και οι δύο τούς ταραχοποιούς.²⁵

Εκπρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας έκαναν έκκληση στις τοπικές αρχές να αυξήσουν τα μέτρα ασφάλειας γύρω απ' ορισμένους απόκεντρους εβραϊκούς οικισμούς, η κυβέρνηση όμως υποτίμησε τη σοβαρότητα της κατάστασης. Στις 28 Ιουνίου, ημέρα Κυριακή, αποσπάσματα εθνικιστών επιτέθηκαν σε μια εβραϊκή συνοικία, αλλά οι ντόπιοι τούς έδειραν. Το επόμενο βράδυ ένα πλήθος γύρω στα 2.000 άτομα, στρατολογημένο κυρίως από τις παρακείμενες προσφυγικές συνοικίες της Τούμπας και της Καλαμαριάς, ξεχύθηκαν στο λεγόμενο συνοικισμό «Κάμπελ», όπου ζούσαν 220 φτωχές εβραϊκές οικογένειες που είχαν μετακομίσει εκεί μετά την πυρκαγιά του 1917. Αυτοί περίμεναν τις φασαρίες, κι έτσι πολλοί είχαν ταμπουρωθεί μέσα στις κατοικίες τους. Αναγκάστηκαν όμως να το βάλουν στα πόδια, όταν ο όχλος έβαλε φωτιά στα μαγαζιά και στα σπίτια τους. Επιθέσεις έγιναν και σε δύο άλλες γειτονιές, όπου όμως απέτυχαν, γιατί οι κάτοικοι κατάφεραν ν' αποκρούσουν τους επιτιθέμενους.

Ο «εμπρησμός του Κάμπελ», όπως έγινε γνωστός, συγκλόνησε την κοινή

24. Vassilikou, 96-98· το κείμενο στο Pierron, 688-689 (γαλλ. έκδ.).

25. Pierron, 697 (γαλλ. έκδ.).

γνώμη, σε μια χώρα όπου τέτοια συμβάντα ήταν άγνωστα. Υπήρξαν λίγοι κροί –ένας ήταν ο Χριστιανός φούρναρης της γειτονιάς, που οι ταραξίες είχαν επιτεθεί στο μαγαζί του–, αλλά η συνοικία εγκαταλείφθηκε από τους ως τότε κατοίκους της και τελικά πουλήθηκε στις ελληνικές αρχές. Η κυβέρνηση έδωσε εντολή σε στρατό και αστυνομία να περιπολούν στους δρόμους, υποσχέθηκε αποζημίωση στην εβραϊκή κοινότητα και δεσμεύτηκε να διεξαγάγει έρευνα βάθος για την υπόθεση. Η συζήτηση όμως που ακολούθησε στη Βουλή κάθε άλλο παρά καθησυχαστική ήταν. Βουλευτές με ισχυρά ερείσματα στους πρόσφυγες διαμαρτυρήθηκαν ότι «άντρες γεμάτοι πατριωτισμό και εθνικισμοί δεν μπορεί να χαρακτηρίζονται συμμορίες κακοποιών». Ο Στυλιανός Γονατάς, γενικός διοικητής Μακεδονίας, δήλωσε ότι δεν μπορούσε να καταλάβει τι το επιλήψιμο είχε μια ομάδα που είχε ιδρυθεί «για να εξάρει το εθνικό φρόνημα» και να υπερασπίσει την «καθεστηκυία κοινωνική τάξη».²⁶

Εύλογα, πολλές εβραϊκές οικογένειες άρχισαν να νιώθουν πως οι παρόντες της πόλης δεν ήταν πια ασφαλείς και μετακόμισαν κοντά στο κέντρο, όπου συστάθηκαν σε σχολεία και σε άλλα κτίρια της κοινότητας. Άλλες έκαναν σχέδια να μεταναστεύσουν ή επισκέφθηκαν τους προξένους ξένων χωρών και ζήτησαν προστασία, καθώς και άδεια να υψώσουν σημαίες στα σπίτια τους. Ήταν ένα τεράστιο ψυχολογικό χτύπημα, σε μια κοινότητα η οποία ήδη τρέκλιζε από τ' αποτελέσματα της ύφεσης και των διακρίσεων. «Το μεγαλύτερο τμήμα του εβραϊκού πληθυσμού», έγραφε ένας δημοσιογράφος, «χτυπημένο ήδη από το άσχημα οικονομικά, διαπιστώνει σήμερα ότι έχει παγιδευτεί σε μίαν εξαθλίωση, μίαν αγιάτρευτη, απελπιστική εξαθλίωση».²⁷

Η δίκη των υπευθύνων την επόμενη χρονιά έριξε φως στον σκιάδη κόσμο των εξτρεμιστών της Θεσσαλονίκης. Στο εδώλιο βρισκόταν και ο αρχισυντάκτης της *Μακεδονίας* Νίκος Φαρδής, τα εμπρηστικά άρθρα του οποίου είχαν κάνει τόσο κακό. Μα οι βασικοί κατηγορούμενοι ήταν οι οργανωτές ενός άγνωστου έως τότε αγωνιστικού περιθωριακού κόμματος που ονομαζόταν ΕΕΕ [Εθνική Ένωση Ελλάς]. Το είχαν ιδρύσει το 1927 πρόσφυγες έμποροι που έχθρευαν λόγω ανταγωνισμού τους Εβραίους και είχε εγγραφεί ως εταιρεία αλληλεβοήθειας, που τα μέλη της –μόνο Χριστιανοί, σύμφωνα με το καταστατικό– βοηθούσαν το ένα το άλλο να βρουν δουλειά. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια υπερπατριωτική παραστρατιωτική οργάνωση. Ο Γιώργος Κοσμίδης, που την είχε στήσει, ήταν ένας αγράμματος τουρκόφωνος πρόσφυγας έμπορος

26. Pierron, 716-718 (γαλλ. έκδ.).

27. Pierron, 705 (γαλλ. έκδ.).

ένας τιποτένιος, γνωστός κυρίως για την εντυπωσιακή του μουστάκα. Αν και κατά κύριο λόγο βενιζελική, η ΕΕΕ καυχόταν ότι στεκόταν υπεράνω κομματικής πολιτικής και οργάνωνε τα μέλη της σε βάση σχεδόν στρατιωτική. Τα περισσότερα από τα τρεις χιλιάδες μέλη της στη Θεσσαλονίκη ήταν πρόσφυγες που έβλεπαν τους Εβραίους σαν παλιούς συμμάχους των Οθωμανών Τούρκων και μισούσαν άλλο τόσο ή και περισσότερο τους κομμουνιστές. Οι μονάδες κρούσης της φορούσαν στολή και κράνος και ορισμένες προσχώρησαν στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στα δωσιλογικά Τάγματα Ασφαλείας.²⁸

Όπως και άλλες τέτοιες ομάδες, η ΕΕΕ ήταν από τις περιθωριακές εκείνες πολιτικές δυνάμεις που έχουν ανάγκη τη βία και τη δημοσιότητα. Το Κάμπελ ήταν η στιγμή που έπεσαν πάνω της οι προβολείς: κατά τα άλλα, το έργο της περιλάμβανε το ορνιθοσκάλισμα αντιεβραϊκών συνθημάτων στους τοίχους, το πετροβόλημα και κάποιες περιστασιακές επιθέσεις σε κινηματογράφους, καφενεία και βιβλιοπωλεία όπου σύχναζαν αριστεροί. Στις δημοτικές εκλογές του Φλεβάρη του 1934 κατέβασε συνδυασμό αλλά κέρδισε λίγες μόνο ψήφους και, παρά την υποστήριξη που της παρείχαν με επισκέψεις τους διάφοροι φασίστες από τη Γερμανία και τη Ρουμανία, κατέρρευσε αργότερα την ίδια χρονιά, εξαιτίας ενδοπαραταξιακών συγκρούσεων. Αποτελούσε όμως μέρος ενός πιο μακρόβιου δικτύου δεξιών ομάδων, που οι δραστηριότητές τους επρόκειτο να έχουν πολύ σημαντικές συνέπειες τις επόμενες δεκαετίες.

Εκείνο που τις έκανε υπολογίσιμες ήταν η υποστήριξη που είχαν από τους μη περιθωριακούς πολιτικούς. Δεν είναι μόνον ότι οι κατηγορούμενοι της δίκης του 1932 αθώωθηκαν ούτε ότι οι αρχές δεν απαγόρεψαν ποτέ τη λειτουργία της οργάνωσης. Οι δεσμοί ήταν ακόμα στενότεροι. Εκπρόσωποι της ΕΕΕ είχαν συναντηθεί με τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας την παραμονή των ταραχών, και εκείνος συντάχθηκε σαφώς με τους στόχους τους, όπως το έδειξαν τα σχόλιά του κατά την κοινοβουλευτική συζήτηση που ακολούθησε. Άλλος που τους υποστήριξε ήταν ο υπουργός Πρόνοιας Ιασωνίδης, κορυφαίος πρόσφυγας πολιτικός του Μεσοπολέμου. Η οργάνωση έπαιρνε μέρος σε επίσημες παρελάσεις στις εθνικές γιορτές και λάβαινε επιχορηγήσεις από το δήμο και από μεγάλες τράπεζες. Τέλος, υπήρχαν φήμες ότι ούτε η αστυνομία ούτε ο στρατός είχαν δείξει καμιά μεγάλη φούρια να τους κυνηγήσουν τότε.²⁹

28. Βλ. Κ. Τομανάς, *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*, 48-50· αρχείο Δημ. Σφαέλλου, φάκελος «ΕΕΕ», ΕΛΙΑ· Mavtogordatos, *Stillborn Republic*, 258.

29. Τ. Τσιρώνης, «Η οργάνωση Εθνική Ένωση "Η Ελλάς" στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1927-1936)», *Θεσσαλονίκη*, 6 (2002).

Η αλήθεια ήταν ότι ιδίως οι βενιζελικοί Φιλελεύθεροι, και πολλοί άλλοι στον κρατικό μηχανισμό και στο στρατό, συμμερίζονταν κάποιες από τις απόψεις που εμπύχωναν τους ταραξίες. Τις εξέφραζαν πιο εκλεπτυσμένα και καταλάβαιναν ότι έπρεπε να συνυπολογίζεται ο αντίκτυπος που θα είχε ο αντισημιτισμός στη διεθνή εικόνα της Ελλάδας. Παρ' όλα αυτά, ο ελληνικός εθνικισμός –βαθιά αγχωμένος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή– λειτουργούσε με βάση μια εθνοκεντρική οπτική του κόσμου, όπως εν πολλοίς και ο σιωνισμός. Αντιμετώπιζε τους Εβραίους ως κοινότητα και υποτιμούσε την ποικιλία απόψεων και γνώμων που υπήρχε στους κόλπους τους. Και, παρά τις δημόσιες δηλώσεις τους, λίγοι ήταν εκείνοι που πίστευαν πως οι Εβραίοι, όσο και αν αφομοιώνονταν, μπορούσαν να γίνουν Έλληνες.

Ένα αποκαλυπτικό παράδειγμα του πόσο βαθιά είχαν εισχωρήσει οι αντιλήψεις αυτές στην ελίτ της διοίκησης αποτελούν τα εμπιστευτικά υπομνήματα του διευθυντή του γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης, μιας υπηρεσίας πληροφοριών που συστήθηκε στο υπουργείο εξωτερικών (πολύ εύγλωττο αυτό) για να παρακολουθεί τον εβραϊκό Τύπο της πόλης. Στις 5 Ιουλίου 1931 ο διευθυντής ανέλυσε το γενικό πλαίσιο του εμπρησμού του Κάμπελ. Θεωρούσε ως ρίζα των φαινομένων τις εβραϊκές «προκλήσεις» προς τα αισθήματα των Ελλήνων επείσει ετών. Η ίδια η ίδρυση των ομάδων του Μακαμπή ήταν μια τέτοια ενέργεια: όσο για τον Τύπο, κανείς δεν μπορούσε ν' αρνηθεί, έγραφε, «ότι οι ισραηλιτικά εφημερίδες υπήρξαν πάντοτε προκλητικά». Και συνεχίζοντας άφηνε να εννοηθεί ότι εκείνο που είχε οδηγήσει στα «θλιβερά και αιματηρά γεγονότα εις βάρος του εβραϊκού στοιχείου», οπότε, όπως το έθετε, «η δημοσία ελληνική γνώμη –αδιάφορον δικαίως ή αδικίως– κατήλθεν εις τα πεζοδρόμια και ήρχισεν βαιοπραγούσα», ήταν το ότι οι ηγέτες της εβραϊκής κοινότητας δεν είχαν απαντήσει δημόσια στις αρχικές καταγγελίες της Μακεδονίας.³⁰

Και όμως, δεν ήταν πάντα απλώς θέμα φιλο- ή αντι-εβραϊκής στάσης. Στις αρχές Απριλίου του 1933 τελέστηκαν ειδικές ακολουθίες σε ορισμένες συναγωγές σε ένδειξη διαμαρτυρίας για το διωγμό των Εβραίων στο Τρίτο Ράιχ και οι ραβίνοι της Θεσσαλονίκης έδωσαν εντολή στους Εβραίους μαγαζάτορες να κλείσουν τα καταστήματά τους. Παρότι ο γενικός διοικητής Μακεδονίας προσπάθησε να πείσει τον πρόεδρο της κοινότητας να μην προχωρήσουν τα μαγαζιά στο κατέβασμα των ρολών, η αστυνομία υιοθέτησε άλλη γραμμή: η δική της άποψη ήταν ότι, εφόσον το θέμα είχε προκύψει στη διάρκεια των τελετών στις συναγωγές, το κατέβασμα ήταν ζήτημα ατομικής συνείδησης και δεν έπρεπε να

παρεμποδιστεί. Τελικά προχώρησαν ακόμα περισσότερο και, ούτε λίγο ούτε πολύ, έναν-δυο Εβραίους ιδιοκτήτες που δεν είχαν συμμορφωθεί είτε επίτηδες είτε από παρανόηση, προκαλώντας έτσι τις οργισμένες διαμαρτυρίες των ομοθρήσκων τους, τους υποχρέωσαν να κλείσουν. Η κύρια μέριμνα της αστυνομίας στην προκειμένη περίπτωση ήταν απλά να διατηρήσει τη δημόσια τάξη και να προλάβει τυχόν συμπλοκές μεταξύ Εβραίων, οι οποίες θα μπορούσαν να προκαλέσουν ανησυχία στην πόλη. Περιπόλησαν στους δρόμους και φρούρησαν τις συναγωγές, όπου εξελίσσονταν ακολουθίες με πυκνό εκκλησίασμα. Το ενδιαφέρον τους επομένως ήταν τοπικά εστιασμένο και πολύ διαφορετικό από το ενδιαφέρον της πολιτικής ελίτ, η οποία ανησυχούσε πολύ περισσότερο για την επίδραση που θα είχε η διαμαρτυρία στις σχέσεις με τη νέα γερμανική κυβέρνηση. Σε γενικές γραμμές η αστυνομία πέτυχε τους στόχους της, αν και την ίδια νύχτα εθνικιστές νέοι παρέλασαν μέσα στην έρημη συνοικία της αγοράς τραγουδώντας εθνικιστικά τραγούδια και χαιρετίζοντας τον Χίτλερ, ενώ άλλοι σχημάτισαν τα γράμματα «ΕΕΕ» πάνω στην κεντρική συναγωγή Μοναστηριωτών και ζωγράρισαν μεγάλους κόκκινους αγκυλωτούς σταυρούς στους τοίχους και στα πεζοδρόμια.³¹

Μετά πάντως τις εντάσεις της έκρυθμης δεκαετίας μετά το 1922, ο οργανωμένος αντισημιτισμός άρχισε να κάνει νερά. Στις εθνικές εκλογές του 1932 και του 1933 οι Εβραίοι της πόλης –απογοητευμένοι από τον Βενιζέλο και σοκαρισμένοι από τον εμπρησμό του Κάμπελ και τα όσα ακολούθησαν– μετακινήθηκαν σε συντριπτικά ποσοστά προς τους αντιβενιζελικούς. Ετούτοι υπολόγιζαν στην εβραϊκή ψήφο (όπως το είχαν κάνει και το 1920) και ήταν σφοδροί εχθροί των προσφύγων, τους οποίους θεωρούσαν ως το βασικό αίτιο των προβλημάτων της Ελλάδας. Οι αντιβενιζελικοί ήθελαν να μαγειρέψουν τις εκλογικές περιφέρειες της Θεσσαλονίκης ώστε να περιθωριοποιήσουν τους πρόσφυγες αντί για τους Εβραίους. Το Γενάρη του 1934 ένας αντιβενιζελικός βουλευτής έφτασε να χαρακτηρίσει τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης «περισσότερο Έλληνες» από τους πρόσφυγες, παρατήρηση που δε φιλοδοξούσε να ληφθεί στα σοβαρά αλλά που ωστόσο υπογράμμιζε το γεγονός ότι η διαδικασία εξελληνισμού είχε περισσότερους αποδέκτες: στο κάτω-κάτω, ο αρχηγός της ΕΕΕ μιλούσε καλύτερα τούρκικα παρά ελληνικά. Τον επόμενο μήνα ο αντιβενιζελικός δήμαρχος Μάνος, άντρας φημολογούμενος βάσιμα ως φιλοεβραίος, επανεκλέχθηκε στο αξίωμά του.³²

31. Άρθρα στο *Φως*, 4 Απρ. 1933, και στην *Le Progrès*, 3-4 Απριλίου 1933.

32. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, 231.

30. Θ. Βερέμης και Φ. Κωνσταντοπούλου, *Οι Έλληνες Εβραίοι*, 189-206.

Το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του 1935, η επάνοδος του βασιλιά, η κατάρρευση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας αδυνάτισαν τις πολιτικές εκείνες δυνάμεις, οι οποίες είχαν επιδείξει τη μεγαλύτερη τάση κινητοποίησης εναντίον των Εβραίων. Η ΕΕΕ ήταν μια από τις πολλές πολιτικές οργανώσεις που διάλυσε η δικτατορία, η οποία δεν εμφορούνταν από τη φυλετική διάσταση του κεντροευρωπαϊκού φασισμού. Διορίστηκε νέος αρχιραβίνος, ένας Ασkenaζίτης ονόματι Ζβι Κόρετς· αυτός είχε φήμη ανθρώπου με μοντέρνες αντιλήψεις και σύναψε στενές σχέσεις με τις ελληνικές αρχές. Ο βασιλιάς Γεώργιος έκανε σαφή τα αισθήματά του προς τους Εβραίους, με το να επισκεφθεί τη συναγωγή Μπετ Σαούλ της πόλης. Η δεκαετία μετά το 1931, εν ολίγοις, ήταν πιο αρμονική όσον αφορά τις σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων απ' ό,τι η προηγούμενη. Δε θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε πως ένα ανταρτικό καθεστώς έσωσε τους Εβραίους από τις εντάσεις και τους κινδύνους, στους οποίους τους είχε εκθέσει η κοινοβουλευτική πολιτική.³³

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ

Μπορεί το ελληνικό κράτος να επισημοποίησε τη δομή της εβραϊκής κοινότητας και να την αντιμετώπισε στο μεγαλύτερο διάστημα της μεσοπολεμικής περιόδου σαν μια συλλογική οντότητα ξέχωρη από τη χριστιανική πλειονότητα, αλλά στο επίπεδο της καθημερινής ζωής τα σύνορα μεταξύ των δύο θρησκειών και κοινοτήτων ήταν διαπερατά, και με τον καιρό γίνονταν ακόμα περισσότερο. Οι πολιτικές συσπειρώσεις δημιουργούσαν δεσμούς κάθετους προς την εθνοτική διαχωριστική γραμμή. Η πόλη, επίσης, προέβαλλε τις δικές της απαιτήσεις περισσότερο ακόμα κι απ' ό,τι στα οθωμανικά χρόνια, και δημιουργούσε μια πραγματικότητα πολύ διαφορετική από εκείνη που θέσπιζε ο νόμος ή που φανταζόταν η πολιτική ελίτ. Για παράδειγμα, στη μεγάλη και εβραϊκή κατά κύριο λόγο συνοικία 151 ο Εβραίος μπακάλης Αβραματζί πουλούσε το *kezo blanco* [άσπρο τυρί] τόσο στις Ελληνίδες όσο και στις Εβραίες νοικοκυρές. Η ίδια η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στα ψώνια συνδύαζε τούρκικες λέξεις, σε πάνδημη ακόμα χρήση –μπακάλης, μπακαλοτέφτερο–, με εβραιοϊσπανικές και ελληνικές. Οι Εβραίες έλεγαν πως θα πάνε σπίτι τους στον *sinyor* [σύζυγό] τους, αλλά οι ίδιες ήταν γνωστές ως *nikotcheras*, νοικοκυρές δηλαδή. Ελληνόπουλα

και Εβραίοπουλα έπαιζαν μαζί παιχνίδια όπως το *aiuto* στους δρόμους, φωνάζοντας εβραιοϊσπανικές λέξεις που δεν άργησαν να τις πιάσουν και τα προσφυγόπουλα.³⁴

Λίγοι Έλληνες, είναι η αλήθεια, έμαθαν περισσότερες από λιγοστές λέξεις εβραιοϊσπανικά. Ένας από τους λίγους που τα μιλούσαν καλά ήταν ο λεγόμενος «Εβραίος» Παναγιώτης Κωνσταντινίδης, που είχε δουλέψει από μικρός σε Εβραίους εκτελωνιστές κάτω στο λιμάνι. Του «Ραπαγιού» του άρεσε να κάνει διάφορες πλάκες, όπως το να ντύνεται και να υποδύεται το ραβίνο που βγαίνει στη γύρα κάθε Παρασκευή βράδυ κι έλεγε στους Εβραίους εμπόρους να κλείσουν τους πάγκους τους για το εβραϊκό Σάββατο, ή, σε μια άλλη περίπτωση, να λωλαίνει τις ντόπιες γυναίκες, μπαίνοντας την ώρα που προσεύχονταν στην εκκλησία όπου ήταν ο ίδιος επίτροπος, ντυμένος σαν Εβραίος πωλητής και προσπαθώντας τάχα να τους πουλήσει λαμπάδες. Για χρόνια διηγούντουσαν τις φάρσες του, ακριβώς επειδή ήταν τόσο σπάνιο το προσόν του.

Από την άλλη, μολονότι τα εβραιοϊσπανικά παρέμεναν σε χρήση μέσα στο σπίτι, οι περισσότεροι Εβραίοι άρρενες και νέες γυναίκες ήξεραν αρκετά ελληνικά ώστε να επιδιώκουν να βιοποριστούν με αυτά. Ηλικιωμένοι μικροπωλητές διαφήμιζαν την πραμάτεια τους –πουκάμισα, ποτήρια της κουζίνας, πορτοκάλια, ντομάτες– σε σπαστά ελληνικά που προκαλούσαν τη θυμηδία των πελατών τους. Φτωχές Εβραίες δουλεύανε βυζάστρες στο ορφανοτροφείο Άγιος Στυλιανός, ενώ μοδίστρες όπως η Λούνα Γκατένιο είχαν «Εβραίες κι Ελληνίδες πελάτισσες». Πολλά επαγγελματικά σωματεία της πόλης ήταν αποκλειστικά χριστιανορθόδοξα ή εβραϊκά, αλλά υπήρχαν και εντυπωσιακά πολλά μικτά: το 1922, λόγω χάρη, το σωματείο μαρμαράδων «ο Πραξιτέλης» είχε μέλη τέσσερις Έλληνες, έντεκα Εβραίους κι έναν Τούρκο· το παλαιό σωματείο των μανάβηδων είχε δεκατέσσερις Έλληνες και 33 Εβραίους, ενώ οι ιχθυοπώλες, οι αχθοφόροι και οι έμποροι της κεντρικής αγοράς προωθούσαν τα συμφέροντά τους όλοι μαζί. Σίγουρα η εθνοτική ομοιογένεια δεν ήταν ο κανόνας ούτε καν για τους μικρούς αυτοαπασχολούμενους, τους εμπόρους και τους πωλητές που κυριαρχούσαν στην οικονομία της πόλης. Στα εργοστάσια και στα πρατήρια χοντρικής υπήρχε ισχυρό ρεύμα διακοινοτικής οργάνωσης και αλληλεγγύης, ιδίως στα συνδικάτα και στις αριστερές πολιτικές ομάδες. Όσον αφορά την επιχειρηματική ελίτ της πόλης, η αποκλειστική λέσχη *Club de Salonique*, που είχε ιδρυθεί στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα ως χώρος δεξίωσης των ξένων επι-

33. Για τις στρατηγικές των αντιβενιζελικών, βλ. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, 203-214.

34. D. Benbassat-Benby, «Haim "la sousta"», *L'Arche* (Φεβρ. 1998), 59.

σκεπτών, εξακολουθούσε να παρέχει ένα διακριτικό και πολιτισμένο περιβάλλον, όπου οι σημαίνοντες Έλληνες επιχειρηματίες και κρατικοί λειτουργοί συναντούσαν τους Εβραίους συναδέλφους τους. Η ισορροπία δύναμης μετατοπιζόταν, και τώρα οι Έλληνες μέλη ήταν περισσότεροι από τους Εβραίους. Όπως όμως οι περισσότερες λέσχες, έτσι και αυτή ήταν περήφανη για τους κανόνες και τις παραδόσεις της, και συνέχισε να δέχεται Εβραίους σαν μέλη ακόμη και μετά τον ερχομό των Γερμανών, το 1941.³⁵

Η πίστη παρέμενε το θεμελιώδες κριτήριο εθνοτικής διαφοροποίησης. Οι Έλληνες φιλελεύθεροι και σοσιαλιστές κατηγορούσαν τους Εβραίους ότι διατηρούσαν την «οθωμανική νοοτροπία» τους και εξακολουθούσαν να θεωρούν τους εαυτούς τους ξεχωριστή συλλογική οντότητα. Και πράγματι, οι Εβραίοι μεταξύ τους χρησιμοποιούσαν τον όρο «Έλληνας» σαν συνώνυμο του «Χριστιανού», όπως όταν ένας άντρας είπε για την αδερφή του, που είχε αλλαξοπιστήσει, ότι «έγινε Ελληνίδα». Παρόμοια, για τον ηλικιωμένο μπαρμπα-Μποχόρη της εβραϊοϊσπανικής σατιρικής στήλης, έναν παραδοσιακό κατά βάσιν άντρα, ένας Έλληνας κουρέας ήταν απλά «ένας από δαύτους». Από την άλλη όμως και οι Εβραίοι «αθεϊστές», όπως ο γείτονάς του από πάνω, που είχε ξυρίσει τα γένια του, δεν ήταν κατ' αυτόν πολύ καλύτεροι. Η παλιά γενιά ήταν ακόμα θρήσκα, πήγαινε σύσσωμη στην εκκλησία ή στη συναγωγή, και οι οικογένειες επισκέπτονταν τακτικά το νεκροταφείο. Κάθε χρόνο γίνονταν μια χούφτα μικτοί γάμοι, που όμως αποτελούσαν ακόμα πονοκέφαλο και για τις δύο πίστεις. Όταν ένας πρόσφυγας παπάς βάπτισε μια νεαρή Εβραία χωρίς να συμβουλευτεί πρώτα το μητροπολίτη Γεννάδιο, η ενέργειά του προκάλεσε την οργίλη αντίδραση του αρχιεραβίνου και ο Γεννάδιος, που ήταν ο ίδιος τέκνο του παλιού οθωμανικού συστήματος και καταλάβαινε καλά το ευαίσθητο του πράγματος, έδωσε εντολή να τιμωρηθεί ο ιερέας. Τα αρχεία της μητρόπολης περιλαμβάνουν για τη μεσοπολεμική περίοδο τουλάχιστον εβδομήντα οκτώ αιτήσεις από Εβραίους, νέες γυναίκες κυρίως, που ήθελαν να παντρευτούν Ορθόδοξους άντρες. Τα παλιά χρόνια οι προσήλυτοι κινδύνευαν να εξοστρακιστούν, εφόσον έκαναν εξωτερικό γάμο· τη δεκαετία του 1930, όμως, ο φόβος αυτός είχε μειωθεί.³⁶

Η δε τόσο διασυρμένη «οθωμανική νοοτροπία» δεν υπήρχε μόνο στους

35. Αίγλη Μπρούσκου, «Εβραίες τροφοί στο χριστιανικό βρεφοκομείο “Άγιος Στυλιανός” στις αρχές του 20ού αιώνα», στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*, 33-42· Έ. Κούνιο-Αμαρζλιο και Αλ. Ναφ, επιμ., *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το ολοκαύτωμα* (1998), 54· Α. Δάγκας, *Συμβολή*, 529-571.

36. Α. Karathanassis, «The relations between the Jewish community and Metropolitan Gennadios of Thessaloniki (1912-1951)», στο I. Hassiotis, επιμ., *The Jewish Communities of*

Εβραίους. Η ίδια η ελληνική κοινωνία εξακολουθούσε να υποθάλλει βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις εναντίον τους. Στη λαϊκή φαντασία, σαν *Ιουδαίοι* που ήταν, συνδέονταν με τη μορφή του Ιούδα, του προδότη του Χριστού. Ο δημοσιογράφος που μετέφρασε τα *Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών* στα ελληνικά το 1928 δημοσίευσε επίσης το *Ο Ιούδας δια μέσου των αιώνων*, ένα εξίσου κακόβουλο φυλλάδιο, που το καλοδέχτηκε ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Μήπως άλλωστε δεν είχαν σταυρώσει οι Εβραίοι το Χριστό, και δεν είχαν βεβηλώσει το νεκρό σώμα του Έλληνα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, το 1821; Εύκολα επομένως συνδυάζονταν τα υποτιθέμενα θρησκευτικά και εθνικά τους εγκλήματα. Το καλοκαίρι του 1931 η *Μακεδονία* δημοσίευσε σε σειρές τη φανταστική ιστορία ενός άτυχου έρωτα ανάμεσα σε μιαν Εβραιοπούλα και σ' ένα Ελληνόπουλο: το ηθικό δίδαγμα –ότι οι χριστιανικές οικογένειες που έπιαναν φιλίες με τους Εβραίους οδηγούνταν στην καταστροφή– ήταν αρκετά ισχυρό ώστε να περάσει σ' ένα από τα πιο δημοφιλή ελληνικά μεταπολεμικά μυθιστορήματα, *Το τρίτο στεφάνι*.³⁷

Ο θρησκευτικός αντισημιτισμός κι ένα αίσθημα εθνοτικής αντιπαλότητας και ανταγωνισμού χρωμάτισαν την ατμόσφαιρα της μεσοπολεμικής πόλης. Όπως όμως είδαμε, έγιναν συνταγή βίας μόνο όταν οι πολιτικοί προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν μια αντιεβραϊκή πολιτική για δικό τους εκλογικό όφελος. Τα στερεότυπα διευκόλυναν τον εμπρησμό του Κάμπελ, αλλά δεν ήταν εκείνα που τον γέννησαν. Ούτε εμπόδισαν τα στερεότυπα τις ελληνικές αρχές ν' αναγνωρίσουν και να υποστηρίξουν τον εβραϊκό βίο με ποικίλους τρόπους. Μάλιστα μια αντιβενιζελική διοίκηση έκανε το Γιουμ Κιπούρ δημόσια αργία στη Θεσσαλονίκη, κάνοντας τους ναζί διπλωμάτες να φρίζουν. Μολονότι που οι αντισημίτες άστραψαν και βρόντηξαν, δεν υπάρχει ένδειξη ότι το μέτρο αυτό ήταν αντιπαθές στην πλειονότητα των κατοίκων της πόλης, για τους οποίους η συνύπαρξη και η αύξουσα αλληλεπίδραση ήταν δεδομένα της ζωής τους. Ο μητροπολίτης Γεννάδιος και ο ραβίνος Κόρετς διατήρησαν εγκάρδιες σχέσεις και προσπάθησαν να διασφαλίσουν ότι και τα ποίμνιά τους θα έκαναν το ίδιο. Έτσι, στα μέσα της δεκαετίας του 1930 οι πηγές των διακοινοτικών εντάσεων άρχισαν να στερεύουν, την ίδια ώρα που ο επίσημος αντισημιτισμός φούντωνε στη Γερ-

Southeastern Europe from the 15th century to the end of World War II (1997), 223-228· Έ. Κούνιο-Αμαρζλιο και Αλ. Ναφ, 188, 316.

37. F. Ambatzopoulou, «The image of the Jew in the literature of Salonika», στο P. Mackridge και E. Yannakakis, επιμ., *The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912* (Νέα Υόρκη), 220-221.

μανία, την Πολωνία και τη Ρουμανία. Αν είχαν αφηθεί μόνοι τους, οι Έλληνες και οι Εβραίοι πιθανότατα θα είχαν λύσει τις διαφορές τους. Στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εκατοντάδες νεαροί Εβραίοι της πόλης πολέμησαν στις τάξεις του ελληνικού στρατού, μερικοί δε συνέχισαν και στην αντίσταση. Τότε όμως βρέθηκαν μπροστά σε μια απείρως πιο θανάσιμη και καλοοργανωμένη μορφή αντισημιτισμού: όχι στις φτηνές διακρίσεις των Ελλήνων κρατικών υπαλλήλων ούτε στις οχλαγωγικές βιαιοπραγίες επαρχιωτών δεξιών μαντραχαλάδων, αλλά στις γενοκτόνες ικανότητες του πιο εξελιγμένου κράτους της Ευρώπης.